पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

पञ्चम-पाठः

सूक्तिः

धर्मं जिज्ञासमानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।

- मनुस्मृतिः

पदविभागः

धर्मम्, जिज्ञासमानाम्, प्रमाणम्, परमम्, श्रुतिः, (अस्ति)

अन्वयः

धर्मं जिज्ञासमानां परमं प्रमाणं श्रुतिः अस्ति ।

तात्पर्यम्

यः ज्ञानं प्राप्तुं प्रयत्नं करोति सः जिज्ञासुः इति उच्यते ।
यः जिज्ञासुः धर्ममार्गम् आचरितुम् इच्छति सः श्रुतेः अध्ययनं कुर्यात्। यतः वेदाः एव धर्मज्ञानस्य प्रमाणं ।
वेदाध्ययनेन एव धर्मः अधर्मः च विवेकः भवति ।

सूक्तिः

धर्मं जिज्ञासमानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।

व्याकरणांशाः

धर्मम् - अ. पु. द्वि. ए.
जिज्ञासमानाम् - अ. पु. ष. ब.
प्रमाणम् - न. पु. द्वि. ए.
परमम् - न. पु. द्वि. ए.
श्रुतिः - इ. स्त्री. प्र. ए.
अस्ति - अस् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार : प्र. ए.

सुभाषितम् - 1

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान् परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ।।

पदविभाग:

एते, सत्पुरुषाः, परार्थघटकाः, स्वार्थान्, परित्यज्य, ये सामान्याः, तु, परार्थम्, उद्यमभृतः, स्वार्थाविरोधेन, ते, अमी, मानुषराक्षसाः, परहितम्, स्वार्थाय, निघ्नन्ति, ये, ये, तु, घ्नन्ति, निरर्थकम्, परहितम्, ते, के, न, जानीमहे

सन्धि:

सामान्याः + तु = विसर्ग-सकार: सन्धि:
ते + अमी = पूर्वरूप-सन्धि:
परहितम् + स्वार्थाय = अनुस्वार-सन्धि:
निरर्थकम् + परहितम् = अनुस्वार-सन्धि:
परहितम् + ते = अनुस्वार-सन्धि:

सुभाषितम् - 1

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान् परित्यज्य ये सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे।।

सामान्यार्थः

Those who strive to achieve others' interests having sacrificed self interest are the noblest; those who help others without upsetting their self interest are ordinary; those who harm others for their self interest are demons in the guise of human beings; and we do not know who are those who harm others without any purpose.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - (भवन्ति) निघ्नन्ति, घ्नन्ति, जानीमहे
प्रथमा - एते, सत्पुरुषाः, परार्थघटकाः, ये, सामान्याः, उद्यमभृतः, ये, ते, मानुषराक्षसाः, के
द्वितीया - स्वार्थान्, परार्थम्, परहितम्, निरर्थकम्
तृतीया - स्वार्थाविरोधेन
चतुर्थी - स्वार्थाय
अव्ययम् - परित्यज्य, तु, न

सुभाषितम् - 1

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान् परित्यज्य ये सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- भवन्ति	सन्ति
के भवन्ति?	- सत्पुरुषाः	पुरुषोत्तमाः
के सत्पुरुषाः?	- ये परार्थघटकाः	अन्येषां कार्याणि साधयन्ति
किं कृत्वा भवन्ति?	- परित्यज्य	त्यक्त्वा
कान् परित्यज्य?	- स्वार्थान्	स्वप्रयोजनानि

सुभाषितम् - 1

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान् परित्यज्य ये सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- भवन्ति	सन्ति
के भवन्ति?	- सामान्याः	मध्यमपुरुषाः :
के सामान्याः?	- ये उद्यमभृतः	अन्येषां कृते साहाय्यं कुर्वन्ति
कथम् उद्यमभृतः?	- स्वार्थाविरोधेन	स्वकार्यस्य परिबाधनं विना

सुभाषितम् - 1

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान् परित्यज्य ये सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- भवन्ति	सन्ति
के भवन्ति?	- मानुषराक्षसाः	मनुष्यरूपेण असुराः
के मानुषराक्षसाः?	- ये निघ्नन्ति ते अमी	नाशयन्ति
किं निघ्नन्ति ?	- परहितम्	अन्येषां प्रयोजनम्
किमर्थं निघ्नन्ति ?	- स्वार्थाय	स्वकार्य-कारणेन

सुभाषितम् - 1

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान् परित्यज्य ये सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मनुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

के न जानीमहे? - वयम्
किं न जानीमहे ? - ते के
ते के? - ये घ्नन्ति
ये किं घ्नन्ति? - परहितम्
कथं घ्नन्ति? - निरर्थकम्

अमी
ये नाशयन्ति
अन्येषां हितम्
प्रयोजानं विना

सुभाषितम् - 1

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान् परित्यज्य ये सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये
तेमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे।।

अन्वय:

ये स्वार्थान् परित्यज्य परार्थघटकाः एते सत्पुरुषाः ।
ये स्वार्थाविरोधेन परार्थम् उद्यमभृतः तु सामान्याः ।
ये स्वार्थाय परहितं निघ्नन्ति ते अमी मानुषराक्षसाः ।
ये तु निरर्थकं परहितं घ्नन्ति ते के? न जानीमहे ।

तात्पर्यम्

ये स्वार्थं त्यक्त्वा अन्येषां कृते हिताय कार्यं कुर्वन्ति ते उत्तमाः।
ये स्वार्थम् अत्यक्त्वा अन्येषां कृते हितम् आचरन्ति ते मध्यमाः।
ये स्वार्थं साधयितुम् अन्येषां कृते अहितं कुर्वन्ति ते अधमाः। मनुष्यरूपं धृतं राक्षसाः।
एवं लोके उत्तमाः, मध्यमाः, अधमाः इति त्रिविधाः पुरुषाः सन्ति वयं जानीमः। किन्तु ये प्रयोजनं विना एव अन्येषाम् अहितम् आचरन्ति तादृशान् परमनीचान् वयं ज्ञातुम् एव न शक्नुमः।

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

एते	- द. पु. प्र. ब.
सत्पुरुषाः	- अ. पु. प्र. ब.
परार्थघटकाः	- अ. पु. प्र. ब.
स्वार्थान्	- अ. पु. द्वि. ब.
परित्यज्य	- अव्ययम्
ये	- द. पु. प्र. ब.
सामान्याः	- अ. पु. प्र. ब.
तु	- अव्ययम्
परार्थम्	- अ. न. द्वि. ए.
उद्यमभृतः	- त. पु. प्र. ब.
स्वार्थाविरोधेन	- अ. पु. तृ. ए.

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

ते - द. पु. प्र. ब.
अमी - स. पु. प्र. ब. (अदस्)
मानुषराक्षसाः - अ. पु. प्र. ब.
परहितम् - अ. न. द्वि. ए.
स्वार्थाय - अ. पु. च. ए.
निघ्नन्ति - हन् धातु: नि-उपसर्ग: परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ब.
घ्नन्ति - हन् धातु: परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ब.
निरर्थकम् - अ. न. द्वि. ए.
परहितम् - अ. न. द्वि. ए.
ते - द. पु. प्र. ब.
के - म. पु. प्र. ब.
न - अव्ययम्
जानीमहे - ज्ञा धातु: आत्मनेपदी लट्-लकार: उ. ब.

सुभाषितम् - 2

क्वचित्पृथ्वीशय्यः क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः
क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः ।
क्वचित्कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ।।

पदविभाग:

क्वचित्, पृथ्वीशय्य:, क्वचित्, अपि, च, पर्यङ्कशयनः, क्वचित्, शाकाहारः, क्वचित्, अपि, च, शाल्योदनरुचिः, क्वचित्, कन्थाधारी, क्वचित्, च, दिव्याम्बरधरः, मनस्वी, कार्यार्थी, न, गणयति, दुःखम्, च, सुखम्

सुभाषितम् - 2

क्वचित्पृथ्वीशय्यः क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः
क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः ।
क्वचित्कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ।।

सन्धिः

क्वचित् + अपि = जश्त्वम्
क्वचित् + शाकाहारः = श्चुत्वम्/छत्वम्
दिव्याम्बरधरः + मनस्वी = विसर्गः उकारः

सुभाषितम् - 2

सामान्यार्थः

A strong person determined to attain his objective does not care for comforts or discomforts that come his way; he sleeps on the floor sometimes, he sleeps on a couch sometimes; he subsists on just vegetables sometimes, he has rich sumptuous food sometimes; he is sometimes dressed in rags, sometimes wears divine clothing.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - गणयति

प्रथमा - पृथ्वीशय्यः, पर्यङ्कशयनः, शाकाहारः, शाल्योदनरुचिः, कन्थाधारी, दिव्याम्बरधरः, मनस्वी, कार्यार्थी

द्वितीया - दुःखम्, सुखम्

अव्ययम् - क्वचित्, अपि, न, च

सुभाषितम् - 2

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- न गणयति	न चिन्तनं करोति
कः न गणयति ?	- कार्यार्थी	कार्यसाधकः
कीदृशः कार्यार्थी?	- मनस्वी	धीरः
किं न गणयति?	- दुःखं सुखं च	कष्टम् आनन्दं च
पुनः कीदृशः?	- पृथ्वीशय्यः	कदापि भूमौ शयनं करोति
पुनः कीदृशः?	- पर्यङ्कशयनः	कदापि उत्तम-मञ्चे शयनं करोति
पुनः कीदृशः?	- शाकाहारः	कदापि शाकानि एव खादति
पुनः कीदृशः?	- शाल्योदनरुचिः	कदापि राजा इव भोजनं करोति
पुनः कीदृशः?	- कन्थाधारी	कदापि वल्कलम् एव धरति
पुनः कीदृशः?	- दिव्याम्बरधरः	कदापि कौशेयवस्त्रं धरति

सुभाषितम् - 2

अन्वय:

क्वचित् पृथ्वीशय्य: क्वचित् पर्यङ्कशयनः अपि च
क्वचित् शाकाहारः, क्वचित् शाल्योदनरुचिः अपि च
क्वचित् कन्थाधारी क्वचित् दिव्याम्बरधरः
मनस्वी कार्यार्थी दुःखं सुखं च न गणयति

तात्पर्यम्

कार्यकरण-समये अनुकूला प्रतिकूला वा भवेत् एव । उदाहरणार्थं कदाचित् कठिन भूमौ शयनीयं भवति अन्यदा कदाचित् मृदुमञ्चः प्राप्यते । कदाचित् नीरसं भोजनं (अल्पाहारम्) कदाचित् राजा इव स्वादु भोजनं प्राप्यते । कदाचित् जीर्णं वस्त्रम् अथवा कदाचित् दुकूलं प्राप्यते । यः मनुष्यः कार्यं साधयितुम् इच्छति सः कार्याणां मध्ये भवितुं दुःखस्य सुखस्य चिन्तां न करोति ।

सुभाषितम् - 2

व्याकरणांशा:

क्वचित्	- अव्ययम्
पृथ्वीशय्य:	- अ. पु. प्र. ए.
अपि,	- अव्ययम्
च	- अव्ययम्
पर्यङ्कशयनः	- अ. पु. प्र. ए.
शाकाहारः	- अ. पु. प्र. ए.
शाल्योदनरुचिः	- इ. पु. प्र. ए.
कन्थाधारी	- न. पु. प्र. ए.
दिव्याम्बरधरः	- अ. पु. प्र. ए.

सुभाषितम् - 2

व्याकरणांशा:

मनस्वी	- न. पु. प्र. ए.
कार्यार्थी	- न. पु. प्र. ए.
न	- अव्ययम्
गणयति	- गण् धातु: लट्-लकार: परस्मैपदी प्र. ए.
दुःखम्	- अ. न. द्वि. ए.
च	- अव्ययम्
सुखम्	- अ. न. द्वि. ए.

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

श्रीकृष्णः, युधिष्ठिरः, अन्ये सर्वेऽपि[1] सभाभवनम् आगतवन्तः । कुशलप्रश्नानाम् अनन्तरं राजसूययागः समारब्धः । वैभवपूर्णो[2] यागविधिः समाप्तोऽभवत्[3] । यागस्यान्ते[4] 'सदस्यपूजा' इति विधिरस्ति[5] । 'तां पूजां स्वीकर्तुं कोऽर्हः[6], कस्समर्थः[7] इति धर्मराजो[8] भीष्मं पितामहम् अपृच्छत् । तदा भीष्मः - 'श्रीकृष्ण[9] एव सर्वोत्तमः पूजार्हः' इत्यकथयत्[10] । भीष्मः श्रीकृष्णस्य प्रभावं पराक्रमम् अवतारान् च अवर्णयत् । ततो[11] युधिष्ठिरः कृष्णस्य पूजाम् अकरोत् ।

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

सभायां कृतां श्रीकृष्णस्य पूजां चेदिराजः शिशुपालो[12] नासहत[13 a] । स [14]श्रीकृष्णस्य शत्रुः । शिशुपालः कोपेन धर्मराजं भीष्मञ्च[15] गर्हितुमारब्धवान् । ''नीचस्य, गोपस्य[b], चोरस्य, कृष्णस्य पूजा किमर्थम् ? अयोग्यस्येयं[16] पूजा भवति । अयं भीष्मो[17] वृथापलितः[c] मूर्खः'' इत्यनिन्दत्[18] । वादविवादः प्रवृत्तः । तदा पुनरपि[19] भीष्मः कृष्णस्य स्तोत्रं कृतवान् । अनेन शिशुपालः [20]कोपेनोन्मत्तोऽभवत्[21 d] । स[22] सभां परित्यज्य बहिर्गतः । शिशुपालपक्षीयाः नृपाः अपि बहिर्गताः ।

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

ततः शिशुपालः कृष्णेन सह युद्धं कर्तुं निश्चितवान् । तस्य सैनिकाः, परिवारजनाश्च[23] आगामि दुःखं परिकल्प्य[e] दुःखिताः । मध्ये शिशुपालो[24] दूतं युधिष्ठिरस्य सविधे प्रेषितवान् । दूतः सभामागत्य कृष्णाय उपदेशं कृतवान् – "शिशुपालः शूरः, सः युद्धसन्नाहं करोति । त्वं तं शरणं गच्छ" इति । इदं श्रुत्वा सात्यकिः कुपितः । स[25] उचितमुत्तरं दत्तवान् । पुनरपि दूतः शिशुपालं प्रशंसन्[f], श्रीकृष्णं निन्दन् वचनान्युक्तवान्[26] । इदं श्रुत्वा सर्वे नृपाः कुपिताः । दूतः प्रतिनिवृत्तवान् । उभयपक्षीयाः युद्धाय स्थितवन्तः । युद्धं घोरं समारब्धम् । अन्ते श्रीकृष्णस्य शिशुपालस्य च द्वन्द्वयुद्धं जातम् । तदा श्रीकृष्णश्चक्रायुधेन[27] शिशुपालं प्राहरत्[g] । तेन आघातेन शिशुपालो [28]मृतः । सज्जनानां सुखञ्जातम्[29] ।।

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

प्रश्नाः

१. यागस्य अन्ते कः विधिः अस्ति ?

२. भीष्मः कं पूजार्हम् अवदत् ?

३. शिशुपालः किं न असहत ?

४. शिशुपालदृष्ट्या कृष्णः कीदृशः ?

५. शिशुपालस्य दूतः कृष्णं किम् उपदिदेश ?

श्लोक: - 1

अ. While taking holy water (Theertha)

शरीरे जर्जरीभूते व्याधिग्रस्ते कलेवरे ।
औषधं जाह्नवीतोयं वैद्यो नारायणो हरिः ।।

When the body is worn out and afflicted by diseases Ganga water is the only medicine and Bhagavan Narayana the doctor.

श्लोक: - 2

ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥

We must always meditate on Narayana who is residing in the middle of the Sun's orb; who is seated on a lotus-seat, who is wearing armlets, crocodile shaped ear rings, a crown and a necklace ; who has a golden form; and who is bearing a conch and a discus.

व्याकरणम्

अधः दत्तानां कृदन्तानाम् इतरे वचनरूपे लिखत |

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
१)	नृत्यन्त्याः	नृत्यन्त्योः	नृत्यन्तीनाम्
२)	पठितवत्या	पठितवतीभ्याम्	पठितवतीभिः
३)	शृण्वन्	शण्वन्तौ	शृण्वन्तः
४)	लिखति	लिखतोः	लिखत्सु
५)	गच्छत्	गच्छती	गच्छन्ति
६)	वन्दमाना	वन्दमाने	वन्दमानाः

सन्धिः

षट् + मतम्	षण्मतम्	अनुनासिका
धनुः + टङ्कारः	धनुष्टङ्कारः	विसर्ग- सकारः/ ष्टुत्वम्
सम्यक् + अस्ति	सम्यगस्ति	जश्त्वम्
उत् + लिखितम्	उल्लिखितम्	परसवर्णः

उत् + श्वासः	उच्छवासः	श्चुत्वम्/ छत्वम्
निः + श्वासः	निश्श्वासः	विसर्ग- सकारः/श्चुत्वम्
कः + अपि	कोऽपि	विसर्ग- उत्वम्/ पूर्वरूप
परमः + मतः	परमो मतः	विसर्ग- उत्वम्